

Piotr Świątkiewicz

Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonach 2005-2007 w Bolimowie na stanowisku 9, pow. skierniewicki, woj. łódzkie

■ INFORMACJE WSTĘPNE

Stanowisko 9 w Bolimowie położone jest na południowym obrzeżu miejscowości. Obejmuje teren o szerokości około 100 i długości około 500 m rozciągnięty ze wschodu na zachód między lewobrzeżną krawędzią doliny Rawki a szosą Bolimów – Skierniewice (Ryc. 1). Odkryto je w trakcie badań AZP w 1983 r., określono jako Bolimów, stanowisko 7 (AZP 60-58/9) i zinterpretowano jako ślady osadnictwa wczesno- i późnośredniowiecznego. Badania prowadzili J. Gula i J. Kowalski. Ich umiejscowienie w pasie autostrady A-2 stanowiło przesłankę do podjęcia prac sondażowo-weryfikacyjnych, podczas których stwierdzono tu obecność ceramiki kultury lużyckiej, średniowiecznej i nowożytniej oraz prawdopodobnie średniowiecznego obiektu kulturowego. Uzyskany materiał interpretowano jako ślady osad. Badania prowadzili B. Gwóźdź, M. Niziołek, J. Matysiak, J. Moszczyński, B. Muzolf, J. Skowron i W. Stasiak z ramienia Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Prace te skutkowały m. in. konserwatorskim zaleceniem o przeprowadzeniu szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych.

Teren stanowiska przecięty jest drogą polną prowadzącą z Bolimowa do Ziemiar. Czytelnie rozgranicza ona w terenie obszar badań na dwie partie: większą, zachodnią, określoną jako stanowisko 61 położone na terasie nadzalewowej doliny Rawki i mniejszą, wschodnią zwaną stanowiskiem nr 62 usytuowanym na stoku i krawędzi tej doliny. We wschodniej części stanowiska 62 znajdowały się resztki glinianio-ziemnego nasypu o wysokości do 2 m, szerokości około 10 m i długości około 20 m oraz

dojazdowy trakt wyłożony betonowymi płytami. Były to pozostałości autostrady, której budowę rozpoczęto, lecz nie ukończono w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX w. Rosły tu także gęste zagajniki. Ten odcinek stanowiska nie był objęty pracami eksploracyjnymi. Cały obszar obejmujący w pasie autostrady około 3 hektarów był do 2007 r. dostępny do badań na powierzchni około 2,1 hektara. Po wykupieniu prywatnych gruntów zlokalizowanych na stanowisku 61 obszar ten wzrósł do około 2,4 hektara. Odcinki niedostępne miały być rozpoznane w trybie nadzoru archeologicznego.

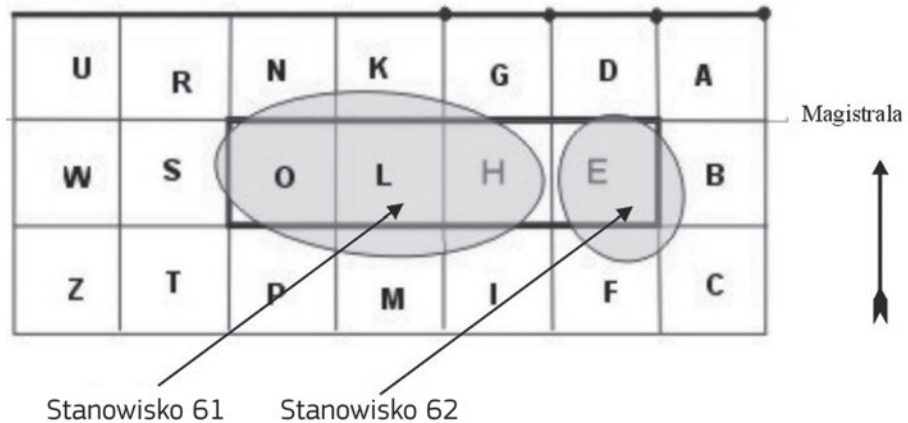

Ryc. 1. Bolimów, stan. 9, gm. *loco*, woj. łódzkie. Lokalizacja stanowiska

Fig. 1. Bolimów, site 9, *loco commune*, łódzkie voivodeship. Location of the site

Ryc. 2. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Zasięg stanowiska na tle siatki hektarowej

Fig. 2. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodship. The range of the site on the background of the hectare grid

Koordinatorem i konsultantem badań ze strony Instytutu Archeologii i Etnologii PAN był prof. dr hab. Tadeusz Poklewski. Wykopaliskami kierował doc. dr hab. Jerzy Maik jako koordynator oraz dr Piotr Świątkiewicz jako kierownik badań w terenie i autor sprawozdania. W skład ekspedycji wchodził ponadto archeolog: mgr mgr W. Krysiński i K. Kilinowska oraz A. Duras, I. Banaszczyk, Z. Lorek i A. Ziarek. Materiał ilustracyjny zamieszczony w niniejszym opracowaniu wykonała E. Wtorkiewicz-Marosik.

W okresie od 18 lipca do 23 października 2005 r. zbzdano całkowicie stanowisko nr 62 oraz teren stanowiska 61 poza trzydziestoarową działką, która została rozpoznana w październiku 2007 r.

■ METODA BADAŃ

Przed przystąpieniem do badań wykopaliskowych została wykonana mapa sytuacyjno-wysokościowa w skali 1:500 obejmująca teren stanowiska z przyległościami. Założono na nim siatkę arową opartą o magistralę wschód-zachód. Ustalono repery pomocnicze na słupkach geodezyjnych magistrali wyznaczających krawędzie autostrady. Cały obszar podzielono na hektary A - Z dzielone na ary. W oznakowaniu pominięto litery: A, C, E, J, Ł, Ó, Q, V, Ż. Badany teren stanowiska 61 mieścił się w hektarach G, H, K, L, N i O, a stanowiska 62 w hektarach B i E (Ryc. 2).

Warstwę orną usunął spychacz. Poziomy stratygraficzne z pogranicza humusu i calca oraz niższe eksplorowano ręcznie podczyszczając dno wykopu cienkimi warstwami. Materiał archeologiczny był zbierany i inwentaryzowany w obrębie ćwiartek o wymiarach 5,0 × 5,0 m.

Obiekty nieruchome dokumentowano na poziomie calca, a następnie eksplorowano je po przecięciu na - w zależności od potrzeb badawczych - dwie lub więcej części. Pozyskany z nich materiał zabytkowy rejestrowano w inwentarzach zabytków masowych i wydzielonych. Obiekty opisywano w kartach obiektów,

rysowano w skali 1:20 i 1:50 oraz fotografowano. Zostały one naniesione na plany zbiorcze w skali 1:200 i 1:100. Sporządzono także ich rejestr oraz inwentarze dokumentacji rysunkowej i fotograficznej.

■ WYNIKI BADAŃ WYKOPALISKOWYCH

Ogółem w trakcie badań odkryto 1420 numerowanych obiektów nieruchomych, z czego 106 datowanych było materiałem zabytkowym. Ponieważ niektóre obiekty stanowiły wieloelementowe zespoły, całkowita liczba eksplorowanych jednostek wynosiła 1479.

W 57 obiektach wystąpiła pradziejowa i wczesnośredniowieczna ceramika. Prawie wszystkie, poza obiektem nr 47, położone były w obrębie stanowiska nr 61, na terasie nadzalewowej Rawki. Miąższość zalegającej tu próchnicy ornej z reguły wynosiła 25-30 cm, tylko w pasie o szerokości około 50 m biegnącym z południa na północ, wypełniała ona naturalne obniżenie skały macierzystej dochodząc tam do 50 cm grubości. W podłożu występowały tu średnio zbite, średnio- i gruboziarniste, miejscami ilaste piaski oraz bruki glacialne. W północnej części tej strefy (hektar K) uchwyciono także warstwę czarnej, zbitej próchnicy o miąższości 15-30 cm z domieszką drobnego piasku, zalegającej na obszarze około 8 arów w obrębie obniżenia terenowego. Treść i zawartość tej warstwy wskazuje na jej naturalne pochodzenie związane z powolną akumulacją treści organicznych w dnie niewielkiego zbiornika wodnego. Wniosek ten został potwierdzony ekspertyzą dr Z. Zapaśnika pt. „Opinia na temat zaburzeń ciągłości warstw występujących na stanowisku Bolimów 9”. W związku z powyższym nie eksplorowano tego nawarstwienia.

Pięćdziesiąt jeden obiektów położonych głównie w obrębie stanowiska 62 zawierało nowożytny materiał zabytkowy. Ponadto czterdzieści jeden datowanych obiektów bez materiału zabytkowego usytuowanych na stanowisku 61 (hektar K), to dołki posłupowe stanowiące ślad nowożytnego ogrodzenia.

1. OBIEKTY O NATURALNEJ GENEZIE

W trakcie badań odkryto 1197 jam, które po eksploracji okazały się tworami o naturalnej genezie. Można wśród nich wyróżnić dwa rodzaje obiektów. Pierwszy z nich to próchniczne wypełnienia naturalnych nierówności pierwotnej powierzchni terenu. Zaliczamy do niego wszystkie jamy o zróżnicowanych kształtach i wymiarach, lecz jednolitych próchnicznych wypełniskach zawierających niekiedy węgle drzewne. Rodzaj drugi tworzy przynajmniej 200 obiektów stanowiących pozostałości pni i karp drzewnych. Występowały one w zasadzie tylko w zachodniej i centralnej części stanowiska 61 (hektary L i O). Należały do nich jamy w kształcie dołków posłupowych, które najprawdopodobniej były pozostałościami zbutwiałych pni młodych drzew oraz duże, koliste lub owalne jamy o powierzchni niekiedy przekraczającej 5 m². Te drugie charakteryzowały się występowaniem słabo zbitej, czarnej, niekiedy smolistej próchnicy z węglami drzewnymi i domieszką piasku w strefach krawędziowych oraz białawego, sypkiego piasku w centrum wypełnisk. Są to najprawdopodobniej jamy powstałe w wyrwach pod przewróconymi i czasami wypalonymi drzewami. Taka ilość obiektów stanowiących pozostałości drzew noszących często ślady wypalania i zgrupowanych na powierzchni około 1,5 ha wskazuje, iż był to teren w przeszłości porośnięty lasem, który został celowo wytrzebiony. Hipotezę tę uwiarygodnia zasięg północnego skraju Puszczy Bolimowskiej po zachodniej stronie szosy Skierniewice-Bolimów, dochodzący do linii wykopu wytyczonego na uprawnym polu po wschodniej stronie szosy.

2. OSADNICTWO PRADZIEJOWE I WCZESNOŚREDNIOWIECZNE

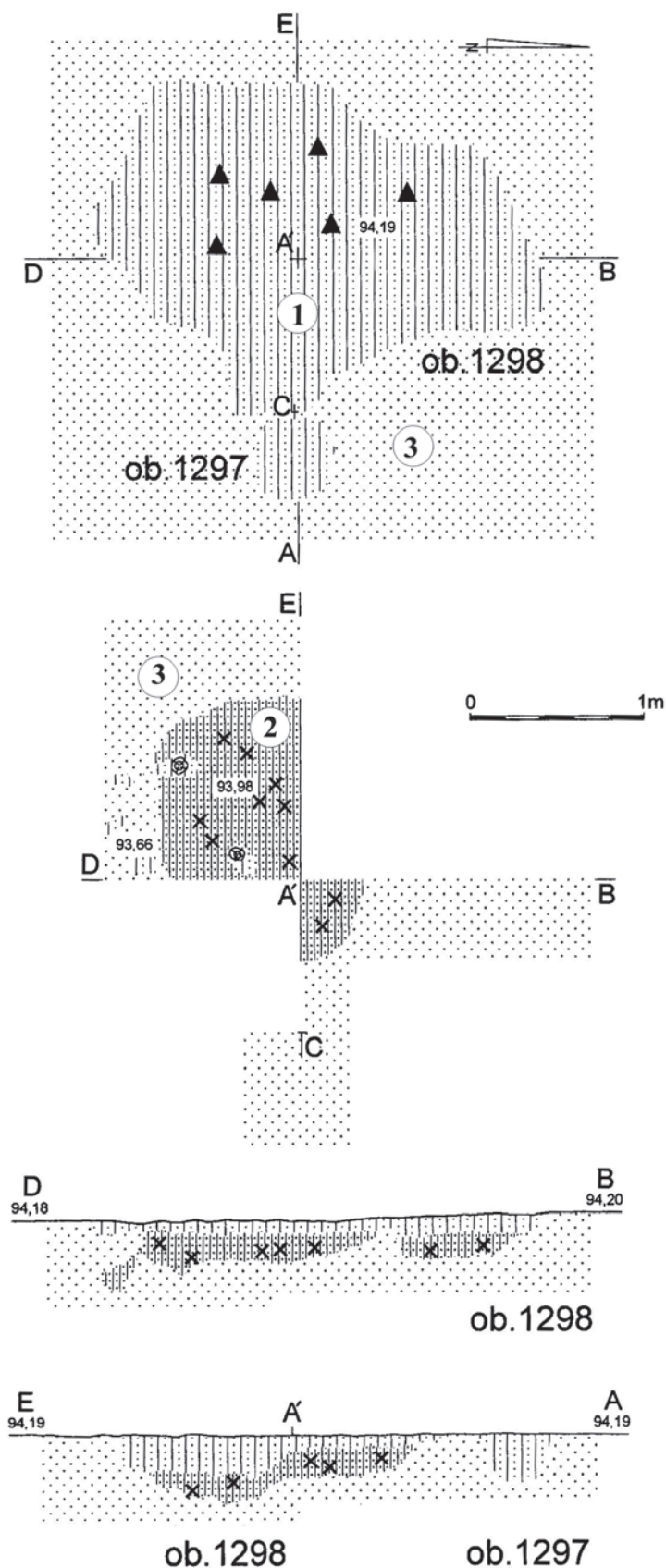
2a. Wczesna epoka brązu. Ślady obozowiska kultury trzcinieckiej

Obiekty nieruchome

Na stanowisku 61 odkryto dwadzieścia obiektów z ceramiką kultury trzcinieckiej, w tym prawdopodobnie ślady szałasów, trzy jamy zasobowe, trzy o bliżej nieokreślonej osadniczej funkcji i trzynaście jam stanowiących prawdopodobnie przypadkowe dołki śmietnikowe.

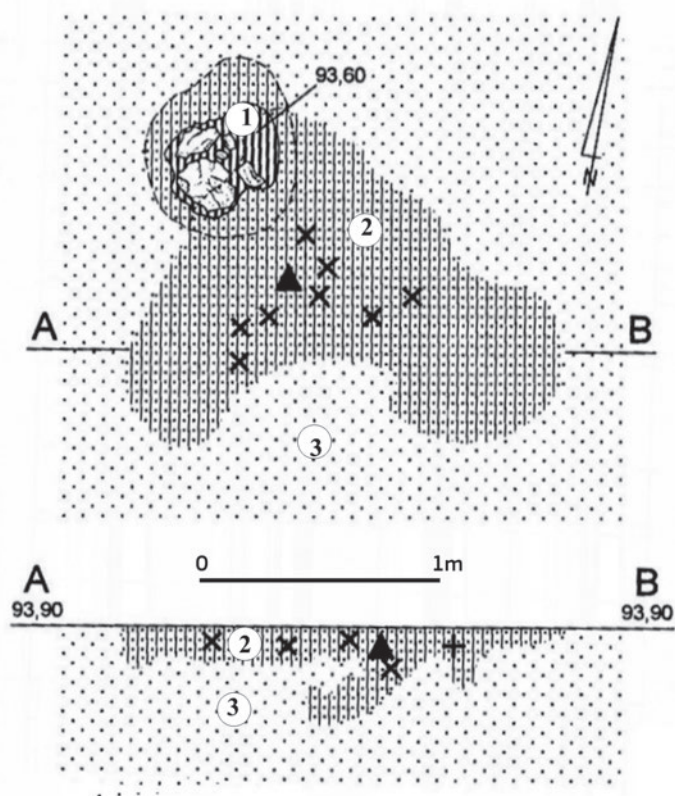
Ślady szałasów

Obiekt nr 1298 był jamą o wymiarach około 1,5 × 2,5 m, dość regularnym, pięciobocznym zarysie, z niewielkim, prostokątnym wybrzuszeniem od strony wschodniej i zorientowaną dłuższymi krawędziami w kierunku północnym (Ryc. 3). W przekroju charakteryzowała się

Ryc. 3. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekty 1297 i 1298. 1: brunatno-szary piasek z próchnicą; 2: ciemnoszary piasek z próchnicą; 3: żółty piasek – calec

Fig. 3. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Objects 1297 and 1298. 1: brown and grey sand with humus; 2: dark grey sand with humus; 3: yellow sand – undisturbed sand

Ryc. 4. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 221. 1: ciemnobrunatna próchnica z piaskiem; 2: ciemnoszary piasek; 3: żółty piasek – calec

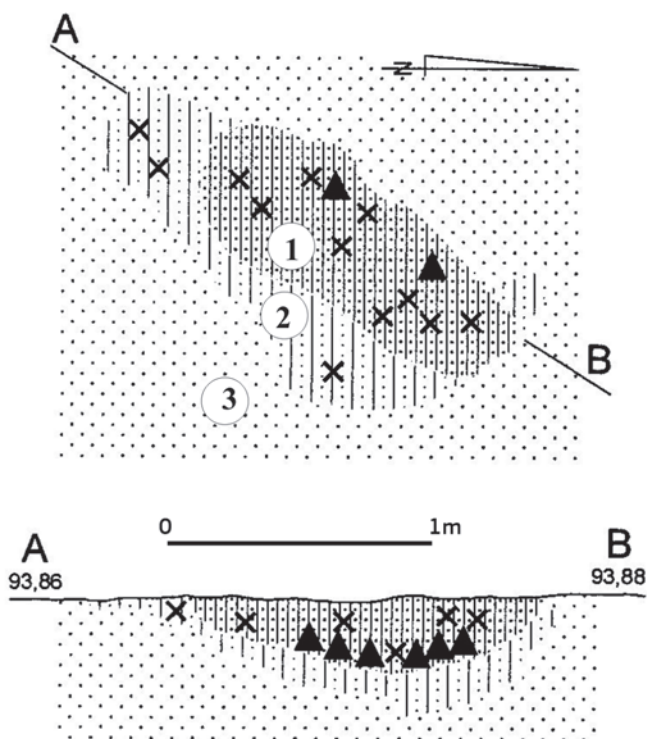
Fig. 4. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 221. 1: dark brown humus with sand; 2: dark grey sand; 3: yellow sand – undisturbed sand

ona nieckowatym kształtem i lokalnymi przegłębieniami do 40 cm od poziomu identyfikacji. W wypełniku jamy zalegały dwa nawarstwienia; wyższe próchniczno-piaszczyste i niższe z dużą zawartością próchnicy i węgla drzewnych. Nie odkryto w jej obrębie śladów konstrukcji drewnianych. Pozyskano z niej około 50 mocno rozdrobnionych fragmentów naczyń. Jamę tę interpretujemy jako pozostałości lekkiego, naziemnego domostwa (szałasu), krótkotrwale zamieszkałego lub gospodarczo wykorzystywanego przez niewielką ilość ludzi.

Jamy zasobowe

Obiekt nr 221 to jama o zarysie zbliżonym do nieregularnego trójkąta o wymiarach około 120 × 160 cm na poziomie identyfikacji i kolistym w partii przydennej. W przekroju cechowała się nieckowatym kształtem górnej partii workowato pogłębionej do około 40 cm od stropu. Wypełniona była ciemnoszarą na obrzeżu i czarną w centrum próchnicą z węglami drzewnymi (Ryc. 4). Pozyskano z niej około 40 fragmentów jednego naczynia i 1 ułamek kości. Obiekt nr 1308 stanowił owalną jamę o wymiarach około 60 × 110 zorientowaną dłuższą osią w kierunku północno-wschodnim. W przekroju posiadała regularny zarys w formie miski o głębokości 40

cm od poziomu identyfikacji. Wypełniona była w górnej partii próchnicą z domieszką piasku i dużą ilością węgla drzewnych, a w części przydennej jedynie piaszczystą próchnicą. Zawierała także około 50 fragmentów naczyń tworzących lokalne skupiska (Ryc. 5). Podobnym kształtem i rozmiarami cechował się także obiekt nr 1363 zawierający poza szaro-brunatnym piaskiem około 50 fragmentów ceramiki. Obiekty te interpretujemy jako jamy zasobowe.

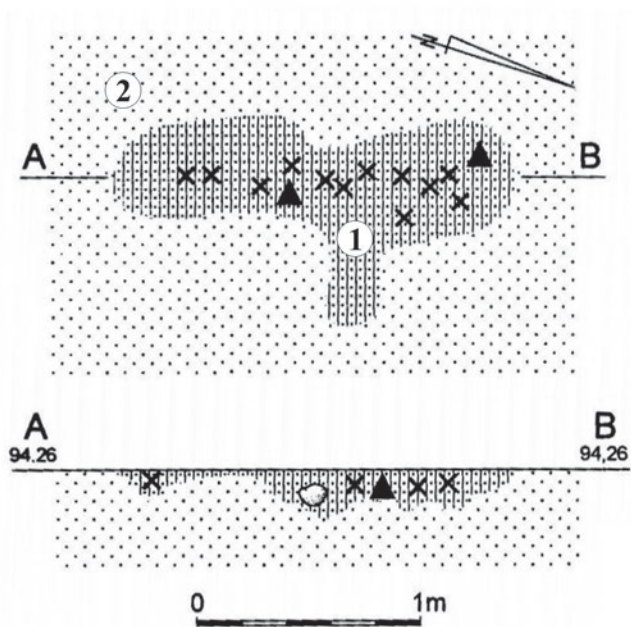

Ryc. 5. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 1308. 1: ciemnoszary piasek z próchnicą; 2: brunatno-szary piasek z próchnicą; 3: żółty piasek – calec

Fig. 5. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 1308. 1: dark grey sand with humus; 2: brown and grey sand with humus; 3: yellow sand – undisturbed sand

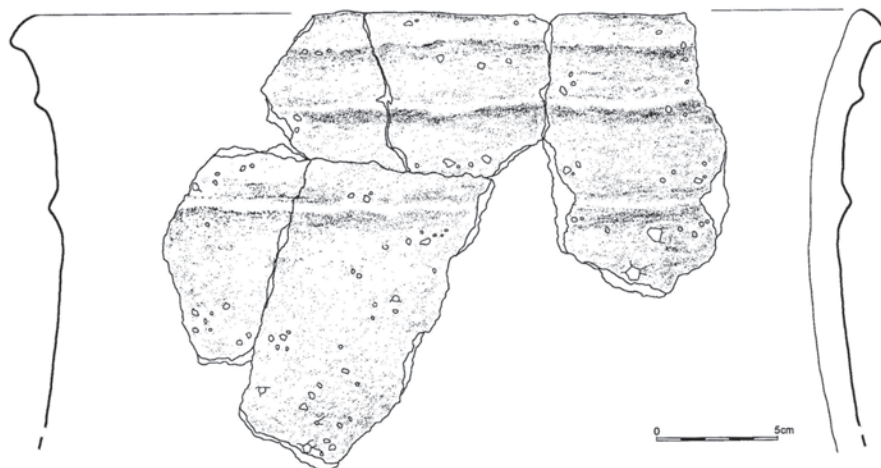
Jamy osadnicze

Obiekt 364 stanowił jamę o wymiarach około 185 × 80 cm na poziomie identyfikacji i głębokości około 20 cm. Zarówno w rzucie poziomym jak i w przekroju nie tworzyła ona regularnych zarysów, lecz nieforemne, wielocłonowe struktury. Wypełniona była jednolicie ciemnoszarą, średnio zbitą próchnicą z piaskiem i domieszką węgla drzewnych. Zawierała około 20 fragmentów naczynia (Ryc. 6). Dwie inne jamy, o podobnej wielocłonowej budowie i jednorodnym wypełniku, cechowały się dwukrotnie większymi rozmiarami i zawierały także węgle drzewne oraz po kilka fragmentów naczyń. Sądzymy, że stanowiły one pozostałość po zniszczonych (rozwleczonych) obiektach osadniczych, być może czwartej jamie zasobowej i dwóch szałasach (?).

Ryc. 6. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 364. 1: ciemnoszary piasek z próchnicą; 2: żółty piasek – calec

Fig. 6. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 364. 1: dark grey sand with humus; 2: yellow sand – undisturbed sand

Ryc. 7. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Naczynie z obiektu 221

Fig. 7. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. A vessel from object 221

Jamy o nieokreślonej funkcji – jamy śmietniskowe

Poza wyżej wymienionymi, jeszcze trzynaście obiektów zawierało od jednego do trzech ułamków naczyń. Ich struktura była zróżnicowana. Siedem obiektów charakteryzowało się dość regularnymi, owalnymi i trójkątnymi zarysami na poziomie odkrycia oraz lejowatymi, workowatymi i nieckowatymi przekrojami o głębokości od 25 do 80 cm oraz względnie niewielkimi rozmiarami od 55 × 45 cm do 160 × 150 cm. Pozostałe sześć obiektów stanowiły jamy o nieforemnych, wielocłonowych zarysach i z reguły znacznie większych rozmiarach sięgających od 140 × 80 cm do 330 × 180 cm. Wszystkie wypełnione były próchnicą z domieszką piasku i większą lub mniejszą ilością węgla drzewnych. Z obiektu nr 1299 pozyskano poza trzema uławkami naczyń pięć bryłek polepy, a z obiektu nr 233 fragment naczynia sitowatego o regularnym układzie kolistych otworków.

Materiał ruchomy – ceramika

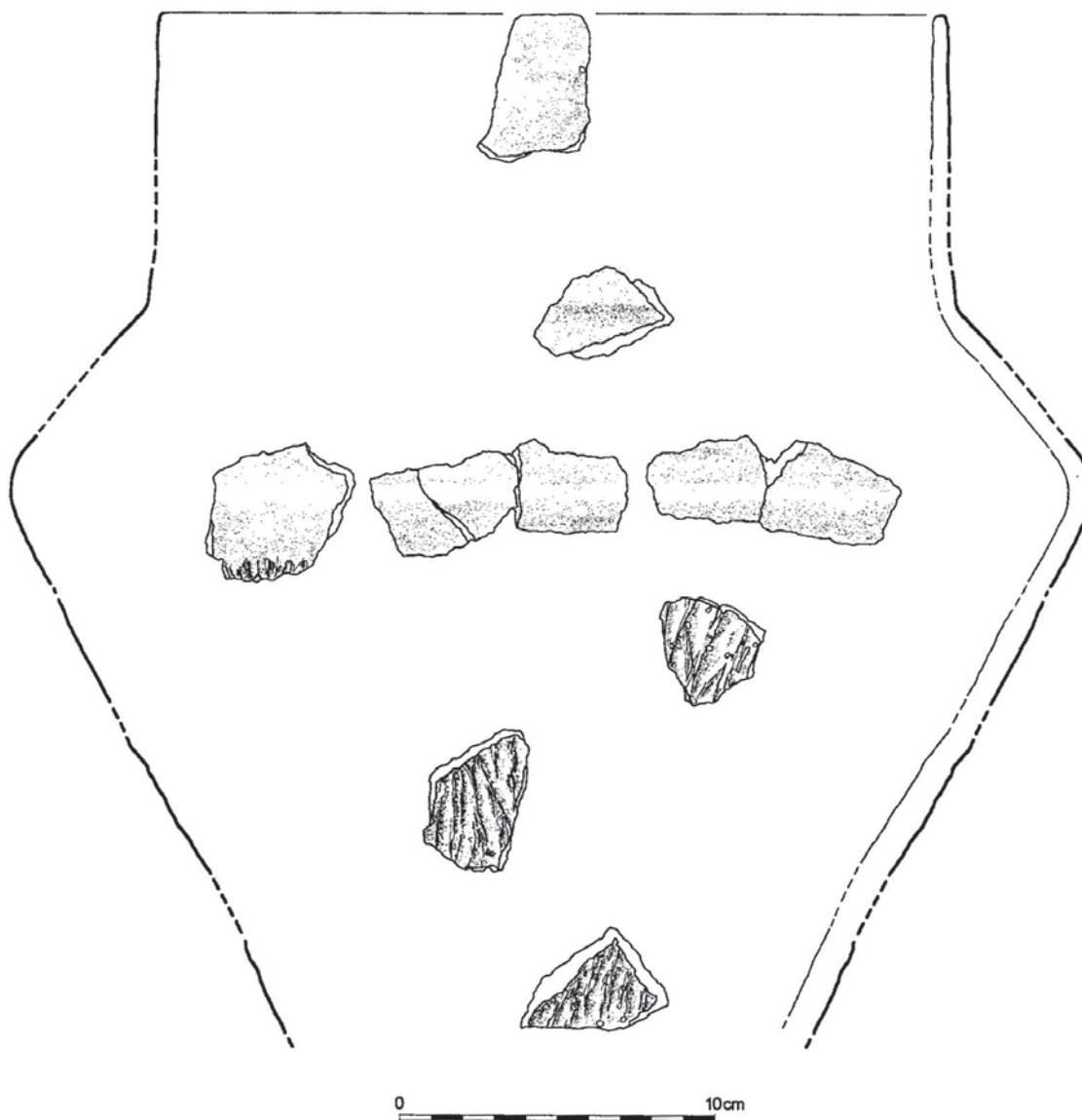
Ogółem z wszystkich obiektów pozyskano około 200 fragmentów ceramiki kultury trzcinieckiej. Udało się częściowo odtworzyć jedno naczynie odkryte w jamie zasobowej nr 221. Ulepiono je z gliny o piaszczysto-zwirowej domieszce. Grubość jego ścianki wynosi około 0,9 – 1,0 cm, powierzchnia zewnętrzna jest nie ornamentowana, gładzona, wewnętrzna chropowata, złuszczone, barwa ścianek brunatna i szaro-brunatna, miejscami pomarańczowa. Było to naczynie słabo profilowane, z lekko rozchylonym wylewem o średnicy około 20 cm i skośnie ściętą i pogrubioną krawędzią oraz dwiema dookólnymi kryzami w połowie wysokości szyjki i na przejściu w brzusec (Ryc. 7). Podobne naczynia stanowiące typowy element inwentarza ludności kultury trzcinieckiej wystąpiły na wielu stanowiskach w Polsce środkowej, min. w Rawie Mazowieckiej, Windudze, pow. Piotrków Trybunalski i Lutomiersku (Wiklak 1961, 398; Gąsior 1975, III, tabl. I:8, III:3; Miśkiewicz 1987, 176-177; Gardawski 1959, tabl. VIII:6).

Do bardziej charakterystycznych zabytków należał także wspomniany wyżej fragment naczynia sitowatego powszechnie występującego na obszarze kultury trzcinieckiej i określanego także jako piecyki do przechowywania żaru (Gąsior 1975, 106, tabl. III:8).

2b. III – V okres epoki brązu – halsztat C-D. Ślady osadnictwa kultury łużyckiej

Obiekty nieruchome - jamy

Również na terenie stanowiska nr 61, czyli we wschodniej części badanego terenu, odkryto i zarejestrowano 21 obiektów z ceramiką i innym materiałem zabytkowym wiązanych z kulturą łużycką. Były to z reguły jamy o nieokreślonej bliżej funkcji, tzw. jamy osadnicze lub śmietniskowe. Ponadto zarejestrowano jedno skupisko fragmentów naczyń (obiekt 933) bez kontekstu w próchnicy

Ryc. 8. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Naczynie z obiektu 933

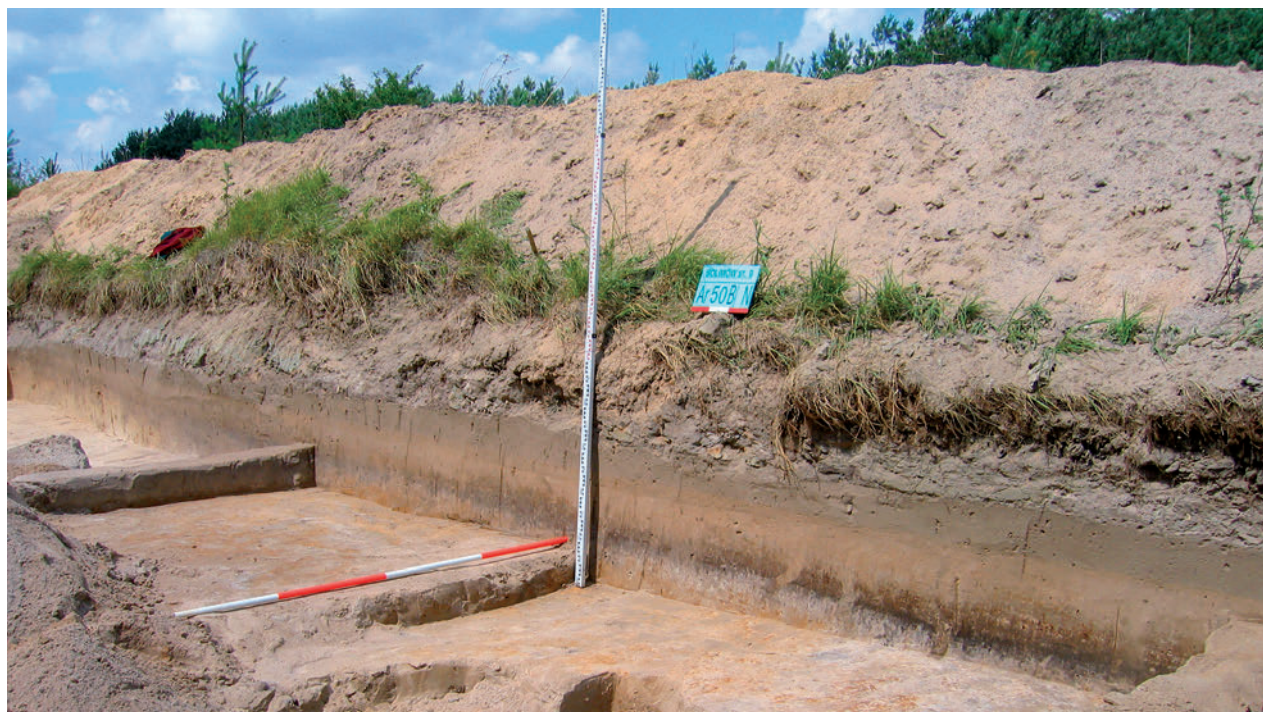
Fig. 8. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. A vessel from object 933

ornej. Można jedynie spekulować o przyczynach powstania tak znacznej koncentracji ceramiki w jednym miejscu na wtórnym złożu. Tym niemniej świadczy ona pośrednio o istnieniu w sąsiedztwie jakiejś formy stałego osadnictwa kultury łużyckiej. Jamy charakteryzowały się różnymi rozmiarami i kształtami, lecz jednorodnymi wypełniskami. Najbardziej wyrazistą, osadniczą genezę cechowała się owalna w rzucie i miseczkowata w przekroju jama nr 1363 o wymiarach $170 \times 70 \times 50$ cm zawierająca kilkadziesiąt fragmentów naczyń. Najmniejsze obiekty na poziomie identyfikacji tworzyły koliste lub owalne zarisy, a ich przekroje były miseczkowate, workowate lub nieckowate. Genezę tych i nieco większych tworów, wypełnionych z reguły próchnicą z domieszką węgla drzewnych oraz rozdrobnionymi ułamkami naczyń i niekiedy bryłkami polepy, wiążemy z procesem gromadzenia części zniszczonych artefaktów i odpadków w zagłębieniach terenowych. Największe jamy o szerokości przekraczającej 3 m posiadały na poziomie

stropu nieregularnie owalne lub prostokątne, niekiedy wielocłonowe kształty, a ich przekroje były trapezowate, nieckowato-lejowate lub potrójnie miseczkowate. Były także wypełnione próchnicą zawierającą niewielkie domieszki węgla drzewnych i nieliczne fragmenty ceramiki w ilości od jednego do pięciu.

Materiał ruchomy

Ogółem ze wszystkich obiektów pozyskano 256 fragmentów naczyń kultury łużyckiej. Był to materiał bardzo rozproszony. W czternastu na dziewiętnaście obiektów wystąpiły pojedyncze lub najwyżej dwa, a w trzech cztery do pięciu ułamków. Jedynie obiekt 1363 zawierający 50 fragmentów naczyń stanowił jamę o autentycznie osadniczym charakterze. Skupisko ponad 150 fragmentów naczyń zarejestrowano jako obiekt 933, lecz w zasadzie stanowiły one materiał luźny, zalegający w spągu humusu. Wyróżniono wśród nich grupy fragmentów pochodzących z przynajmniej trzech różnych naczyń.

Ryc. 9. Bolimów, stan. 9, gm. *loco*, woj. łódzkie. Hektar E, ar 50, ćwiartka C-D, hektar B, ar. 41, ćwiartka C-D. Profil północny wykopu. Widoczna warstwa kulturowa

Fig. 9. Bolimów, site 9, *loco commune*, łódzkie voivodeship. Hectare E, are 50, quarters C-D, hectare B, are 41, quarters C-D. The northern profile of the excavation. A visible cultural strata

Do grupy pierwszej zaliczono ułamki brzuśca o grubości około 1,1 cm, wylepiane z gliny schudzonej średnio- i gruboziarnistą domieszką. Wypalane były one dość jednolicie na kolor jasnobrunatny, jedynie w ich przełomach miejscami widać ciemnoszare zabarwienie. Powierzchnie ułamków są przeważnie gładkie, tylko kilka zdobionych jest motywem ukośnych żłobków. Pochodzą one najpewniej z dwustożkowatego lub wazowatego naczynia o wyraźnym załomie brzuśca (Ryc. 8). Te formy naczyń i rodzaj zdobienia znane są przede wszystkim ze stanowisk środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej datowanych od V okresu epoki brązu do okresu halsztackiego C-D, np. na cmentarzyskach w Zalewie i Chojnem, pow. Sieradz i osadzie w Kowalewiczach, pow. Zgierz (Wiklak 1972, 25-26, 56, tabl. II:27, XII:2; Ząbkiewicz-Koszańska 1972, 205-206, tabl. VII:4; Marchelak, Tyszler 2003, 48, 65-72, ryc. 148:1, 166:6). Jednak charakterystyczne są także dla okresu wczesnolateńskiego. Podobne formy naczyń i zdobień wystąpiły np. w materiałach z osady w Chrzastowie Folwarcznym, pow. Zgierz (Dudak *et al.* 2002, 47-48, ryc. 39:6, 40:1).

Grupę drugą pochodzącą z obiektu 933 tworzy 87 fragmentów naczyń cechujących się podobną masą ceramiczną oraz techniką lepienia i wypału do zastosowanych przy wyrobie wyżej opisanego naczynia

dwustożkowatego. Różnią się jednak od niego formą brzuśca i rodzajem zdobnictwa. Ułamki drugiej grupy pochodzą z garnka o baniastym lub jajowatym profilu obmazywanego pionowymi pociągnięciami palców. Podobna ceramika znana jest również ze wzmiankowanych wyżej schyłkowobrzązowych, halsztackich i wczesnolateńskich cmentarzysk i osad zlokalizowanych w Polsce środkowej (Wiklak 1972, tabl. XVI:2, XVII:4; Ząbkiewicz-Koszańska 1972, tabl. IV:7; Dudak *et al.* 2002, ryc. 46:5, 48:2; Marchelak, Tyszler 2003, 55-65; ryc. 161:4, 162:2) oraz z cmentarzyska wczesnolateńskiego w Piaskach Bankowych pod Łowiczem (Jadczykowa 1988, 225, tabl. I:5, V:10-13; Jadczykowa 2001, 101, ryc. 7). Grupę trzecią reprezentuje kilka fragmentów cienkościennego naczynia o jasnobrunatnej barwie ornamentowanego pasmem poziomych i ukośnych żłobków, typowego motywu dla ceramiki łużyckiej.

Informacje te pozwalają nam datować odkryte w Bolimowie ślady osadnictwa kultury łużyckiej w szerokim przedziale od schyłku epoki brązu do wczesnego okresu lateńskiego.

Do innych zabytków związanych z kulturą łużycką należy drapacz z krzemienia bałtyckiego odkryty w obiekcie nr 199 oraz być może rozcieracz (?) kamienny w postaci obtłuczonego z jednej strony, kulistego otoczaka o średnicy około 11 cm, który znajdował się w bezceramicznym obiekcie nr 110. Tego rodzaju zabytki dość często znajdują się na osadach kultury łużyckiej (Wiklak 1972, 67; Dudak *et al.* 2002, 53, ryc. 42:1; Czopek, Poradyło 2008, 163-164, tabl. VI:8-9; Stanisławski, Wojnicki 2008, 48, ryc. 29). Funkcja bolimowskiego zabytku nie jest jednak

bezwzględnie jasna, gdyż na jego kulistej powierzchni nie widać gołym okiem śladów tarcia. Być może był on jedynie potencjalnym narzędziem dla przyszłego użytkownika lub stanowił narzędzie określane w literaturze przedmiotu jako gładzik do polerowania (Marchelak, Tyszler 2003, 128, ryc. 43:9-11).

2c. Epoka żelaza. Ślady osadnictwa kultury przeworskiej

Odkryto 9 obiektów zawierających ceramikę kultury przeworskiej. Wśród nich wyróżnić należy obiekt nr 1317 charakteryzujący się znaczną głębokością (około 70 cm) i regularnym i owalnym zarysem. Zawierał on, poza próchniczno-piaszczystą treścią, cztery fragmenty naczyń i węgle drzewne. Osiem pozostałych obiektów to owalne lub trapezowate jamy o wymiarach 50-120 × 135-220 cm i miseczkowatych, jednorodnych wypełniskach o głębokości od 20 do 70 cm. Wypełnione były próchnicą z większą lub mniejszą domieszką piasku i zawierały pojedyncze fragmenty ceramiki. W obiekcie nr 1317 wystąpiły ponadto węgle drzewne.

Funkcja tych jam jest nieokreślona. Możliwe jest, że poza obiektem 1317, pozostałe nie są tworem antropogenicznymi i stanowią jedynie wtórne ślady rozproszonego osadnictwa ludności kultury przeworskiej z pierwszych wieków naszej ery.

Łącznie pozyskano dziesięć fragmentów naczyń kultury przeworskiej. Jedyny bardziej charakterystyczny ułamek to fragment wylewu naczynia o grubości 0,8 cm, wylepionego z gliny o drobnej i średniej domieszce, gładkiej powierzchni i jednolitej szaro-ceglastej barwie pozyskany z obiektu 183. Wylew naczynia jest prosty, nie profilowany, jego krawędź nosi ślady fasetowania. Fragment ten pochodzi najprawdopodobniej z niewielkiego naczynia stołowego – czarki.

2d. III okres wczesnośredniowieczny

Także w obrębie stanowiska nr 61, na wschód od pozostałości oczka wodnego, odkryto siedem jamistych obiektów zawierających ceramikę wczesnośredniowieczną. Były to z reguły owalne lub niekiedy wieloboczne jamy o nieckowatych, miseczkowatych lub schodkowatych przekrojach. Wymiary największej z nich sięgały 120 × 320 cm na poziomie identyfikacji i do 60 cm głębokości, były to jednak tylko pozostałości karcz z przypadkowymi wtętami artefaktów. Również pozostałe jamy były wypełnione podobną treścią z domieszką węgla drzewnych i fragmentami ceramiki w ilości od pojedynczych do pięciu fragmentów. W obiekcie 1338 poza pojedynczym fragmentem naczynia znajdowały się także trzy bryłki polepy.

Ogółem pozyskano z tych jam siedemnaście mało charakterystycznych fragmentów naczyń z III okresu wczesnośredniowiecznego.

3. OKRES NOWOŻYTNY (POŁOWA XVI – XIX W.)

3a. I warstwa kulturowa – poziom użytkowy terenu z połowy XVI – końca XVIII wieku.

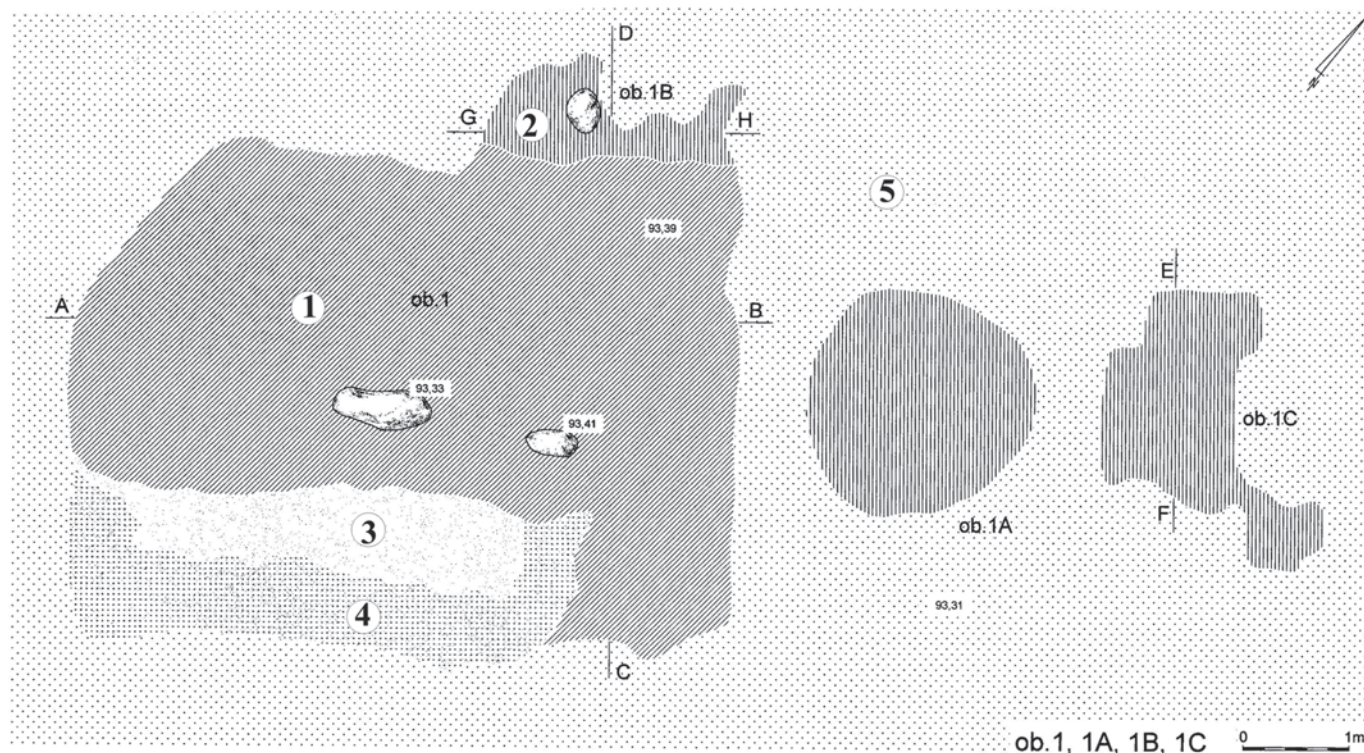
Kolejna faza użytkowania badanego obszaru pochodzi dopiero z okresu nowożytnego. Związane z nią nawarstwienia odkryto na wschodnim skraju stanowiska 62 położonym w dolinie Rawki, na północ i południe od nasypu pod nieukończoną autostradą. Na dostępnej do badań powierzchni zalegał tu średnio zbity, brunatny humus o miąższości do 50 cm. Pod jego spągami na odcinku około 20-25 m zalegała warstwa kulturowa o miąższości 20-50 cm (Ryc. 9). Na jej treść składały się jasnobrunatna, miejscami szara próchnica z domieszką piasku, miejscami z żelazistymi wytrąceniami oraz szaro-siną, średnio zbitą próchnicą z iłem. Zawierała ona także ruchomy materiał zabytkowy. Warstwa ta zalegała na ilastym calcu, w którego stropie wydzielono kilka jamistych obiektów bez materiału zabytkowego.

Ryc. 10. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 100 – ślady drogi. Widok od południa

Fig. 10. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 100 – traces of a road. View from the south

Ryc. 11. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie.

Pozostałości zagrody. Obiekt 1 – domostwo, obiekt 1A – studnia, obiekty 1B-C – doły śmietniskowe. 1: jasnobrunatna glina; 2: ciemnobrunatna próchnica z piaskiem; 3: jasnoszary piasek; 4: brunatnoszary piasek; 5: żółty piasek – calec

Fig. 11. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Remains of a farmstead. Object 1 – homestead, object 1A – well, objects 1B-C – refuse pits. 1: bright brown clay; 2: dark brown humus with sand; 3: bright grey sand; 4: brown and grey sand; 5: yellow sand – undisturbed sand

3b. Materiał zabytkowy z poziomu użytkowego

Z warstwy tej pozyskano około 137 fragmentów ceramiki. W skład tego materiału wchodziły 82 fragmenty (około 60% ogółu) naczyń toczonych z gliny żelazistej schudzonej niewielką domieszką drobnoziarnistego piasku i intensywnie wypalanego w atmosferze utleniającej na kolor ceglasto-czerwony, w tym 1 fragment pokryty pobiałką, oraz 5 fragmentów (około 0,4%) naczyń z gliny kaolinowej o jasnokremowych i białych jednolitych kolorach. Kolejne siedem fragmentów naczyń, w tym sześć wykonanych z gliny kaolinowej, pokrytych jest polewą. Poza nimi wyróżniono 30 (około 21% ogółu ceramiki) fragmentów naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej charakterystycznej dla późnośredniowiecznej tradycji garncarskiej. W tej serii znalazło się 5 fragmentów naczyń tzw. kuchennych, grubościennych garnków i około 25 fragmentów naczyń cienkościennych tzw. stolowych, o stalowo-szarej barwie, twardych przełamach i gładkiej bądź szorstkiej powierzchni. W materiale tym znalazły się także, prawdopodobnie na wtórnym złożu, trzy ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz jedenaście ułamków (0,8%) naczyń nawiązujących do niej

formą i zdobnictwem, lecz cechujących się nowożytnym składem masy ceramicznej i techniką wyrobu.

Do wydzielonych zabytków pozyskanych z opisanego poziomu użytkowego należy także fragment gwoźdźca żelaznego, fragment kafła piecowego oraz dobrze datujący opisanie nawarstwienie szeląg Jana Kazimierza (1648-1668 r.). Monety z Bolimowa opracowała E. Hanc-Maik.

Z tym samym horyzontem użytkowym związany jest jamisty, nie zawierający ceramiki obiekt nr 35, w którym odkryto szeląg litewski Jana Kazimierza.

Sądzymy, że ten poziom użytkowy wiąże się z istnieniem brodu łączącego osady położone na wschodnim i zachodnim brzegu Rawki. Z tego traktu korzystano jeszcze w czasie prowadzenia tam badań wykopaliskowych.

4. ZESPÓŁ OSADNICZY

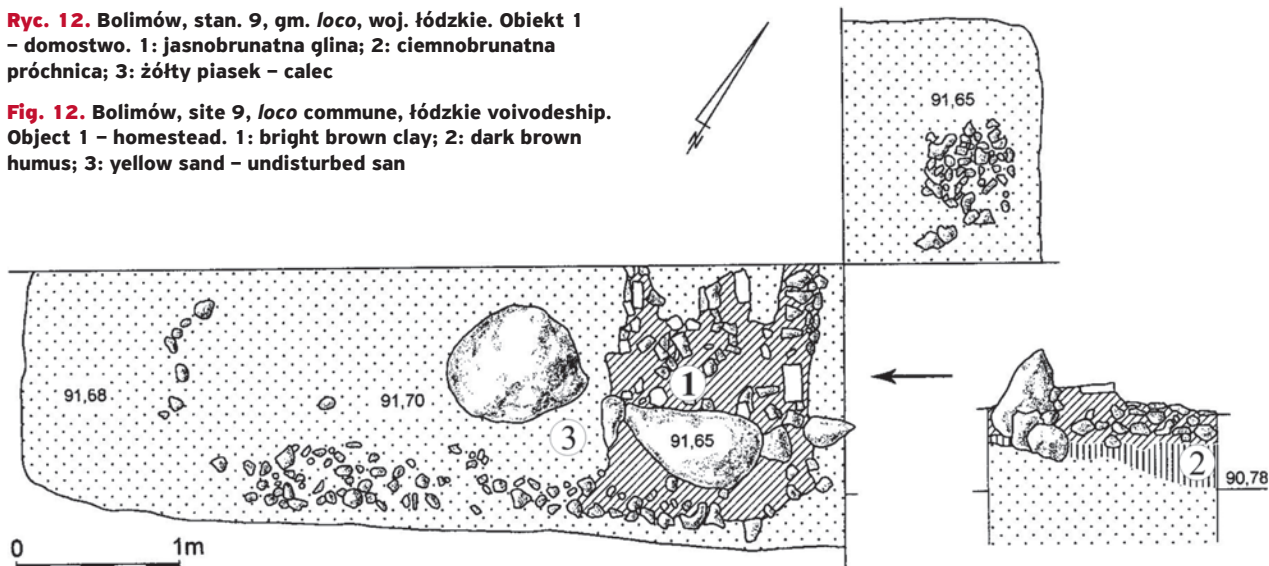
Z 2 POŁOWY XIX – 1 POŁOWY XX WIEKU

4a. Ślady drogi gruntowej – obiekt 100

Przy zachodnim skraju drogi polnej do Ziemiarn (wschodnia część stanowiska 61), zarejestrowano pas o szerokości około 5 m mocno zbitej, czarnej próchnicy o miąższości 5-25 cm z przegłębieniem do 40 cm wzdłuż jego zachodniej krawędzi, biegnący z północnego-zachodu na południowy-wschód w poprzek całego wykopu (Ryc. 10). Pozyskano z niego dziewięć fragmentów nowożytnej ceramiki o utleniającym wypale. Obiekt 100 zinterpretowano jako nawierzchnię traktu użytkowanego przed

Ryc. 12. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 1 – domostwo. 1: jasnobrunatna glina; 2: ciemnobrunatna próchnica; 3: żółty piasek – calec

Fig. 12. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 1 – homestead. 1: bright brown clay; 2: dark brown humus; 3: yellow sand – undisturbed san

współczesną drogą. Równoległe do niego biegly ślady orki wcześniejszej od uprawy pola z końca XX wieku.

4b. Pozostałości zagrody; obiekty 1, 1A-C, 56, 83

A. Obiekty nieruchome.

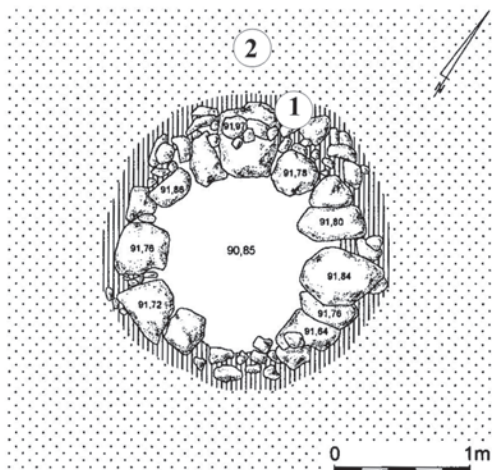
Kilkadziesiąt metrów na wschód od opisanych wyżej śladów drogi gruntowej, już w obrębie stanowiska 62, odkryto pozostałości zagrody (Ryc. 11). Był to zespół złożony z domostwa o gliniano-kamiennej konstrukcji (obiekt nr 1), studni o kamiennym cembrowinie (obiekt 1A) oraz kilku dołów śmietniskowych (obiekty: 1B, 1C, 56 i 83). Domostwo zachowało się w postaci czworobocznego płata zbitej gliny o wymiarach 580 × 600 cm

i grubości 40 – 50 cm z kamieniami o zróżnicowanej średnicy ułożonymi w trzech - czterech warstwach w południowo-wschodniej części obiektu, w sąsiedztwie rumoszu ceglanego i warstwy spalenizny świadczącej o istnieniu tu pieca z kominem? (Ryc. 12). Nie był to budynek podpiwniczony, a jego podłogę tworzyła polepa. Nie znamy szczegółów konstrukcji jego ścian, ani tym bardziej zadaszenia, choć sądzić można, że przynajmniej częściowo zbudowano go z gliny. Na wschód od niego, w lejowatym wkopie o głębokości 2 m od pierwotnej powierzchni gruntu, odkryto pozostałości studni (obiekt 1A) o wewnętrznej średnicy 90 – 100 cm i zachowanej wysokości 0,6 m, zbudowanej z kamieni eratycznych bez zastosowania lepiszcza (Ryc. 13).

W pobliżu domostwa wystąpiły liczne obiekty o strukturze typowej dla tzw. dołów śmietniskowych. Do największych należał trapezowaty w przekroju obiekt 83 o wymiarach 3,5 × 2,4 m i głębokości około 50 cm. Tuż przy ścianach domu położony był obiekt 1B o głębokości 40 cm charakteryzujący się nieckowatym przekrojem, długością około 240 cm i szerokością 80 cm. Podobne wymiary posiadał obiekt 1C znajdujący się około 1 m na wschód od studni. Nieco dalej od gospodarstwa położony był dół śmietniskowy określony jako obiekt 56 o wymiarach 250 × 250 × 30 cm.

B. Materiał zabytkowy z obiektów 1, 1A-C, 56, 83.

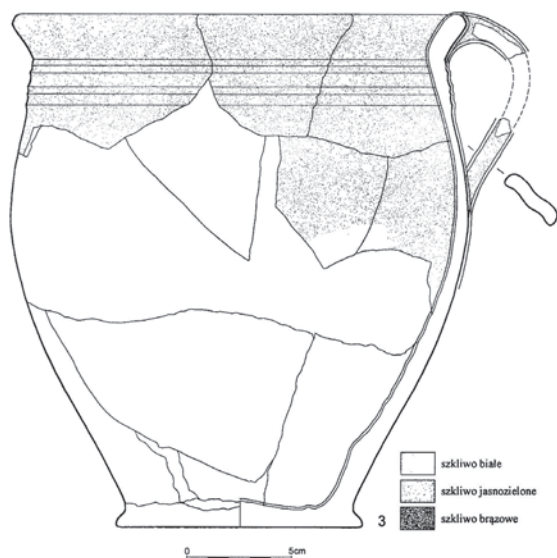
Z obiektu 1 utożsamianego z domostwem pozyskano ogółem 141 fragmentów glinianych naczyń toczonych, 45 fragmentów naczyń szklanych i 21 fragmentów

lino wewnętrzne studni

Ryc. 13. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 1A – studnia. 1: ciemnobrunatna próchnica; 2: żółty piasek – calec

Fig. 13. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 1A – a well. 1: dark brown humus; 2: yellow sand – undisturbed sand

Ryc. 14. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie.
Garnek z obiektu 1

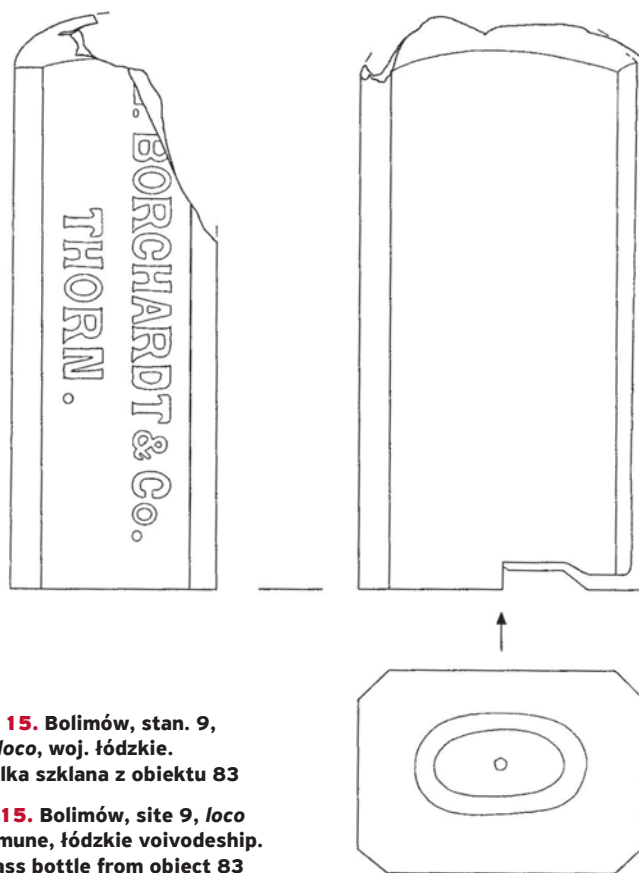
Fig. 14. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship.
A pot from object 1

Ryc. 16. Bolimów, stan. 9,
gm. loco, woj. łódzkie. Fragment
szklanej butelki z obiektu 56

Fig. 16. Bolimów, site 9, loco
commune, łódzkie voivodeship.
A fragment of a glass bottle
from object 56

przedmiotów żelaznych i 2 fragmenty kości zwierzęcych. Ceramikę reprezentowały m.in. fragmenty trzech garnków z taśmowatym, przykrawędniowym uchem. Pierwszy z nich był wykonany z ceglasto-kremowej gliny kaolinowej o znikomej ilości schudzającej domieszki i wypalony w atmosferze utleniającej na jednolitą ciemnokremową barwę. Posiadał wylew o średnicy 20 cm, lekko wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, jego profil cechował się niewyodrębnioną szyjką, jajowatym brzuścem o średnicy 18 cm i grubości ścianki 0,5 – 0,7 cm oraz płaskim dnem o średnicy 11 cm i grubości 0,8 cm. Wnętrze garnka i górna partia zewnętrznej powierzchni brzuśca pokryta jest ciemnożółto-zielonkawą polewą. Strefa ta ornamentowana jest także pasmem dookólnych żłobków (Ryc. 14). Częściowo zachowany drugi garnek wykonany był z żelazistej, jasnoceglasto-kremowej gliny ze znikomą ilością domieszki schudzającej. Było to naczynie słabo profilowane, z lekko rozchylonym wylewem o średnicy około 16 cm i zaokrąglonej krawędzi oraz lekko okopconym płaskim dnem o średnicy 10 cm ze śladami podważania i odcinania od koła. Wnętrze garnka

Ryc. 15. Bolimów, stan. 9,
gm. loco, woj. łódzkie.
Butelka szklana z obiektu 83

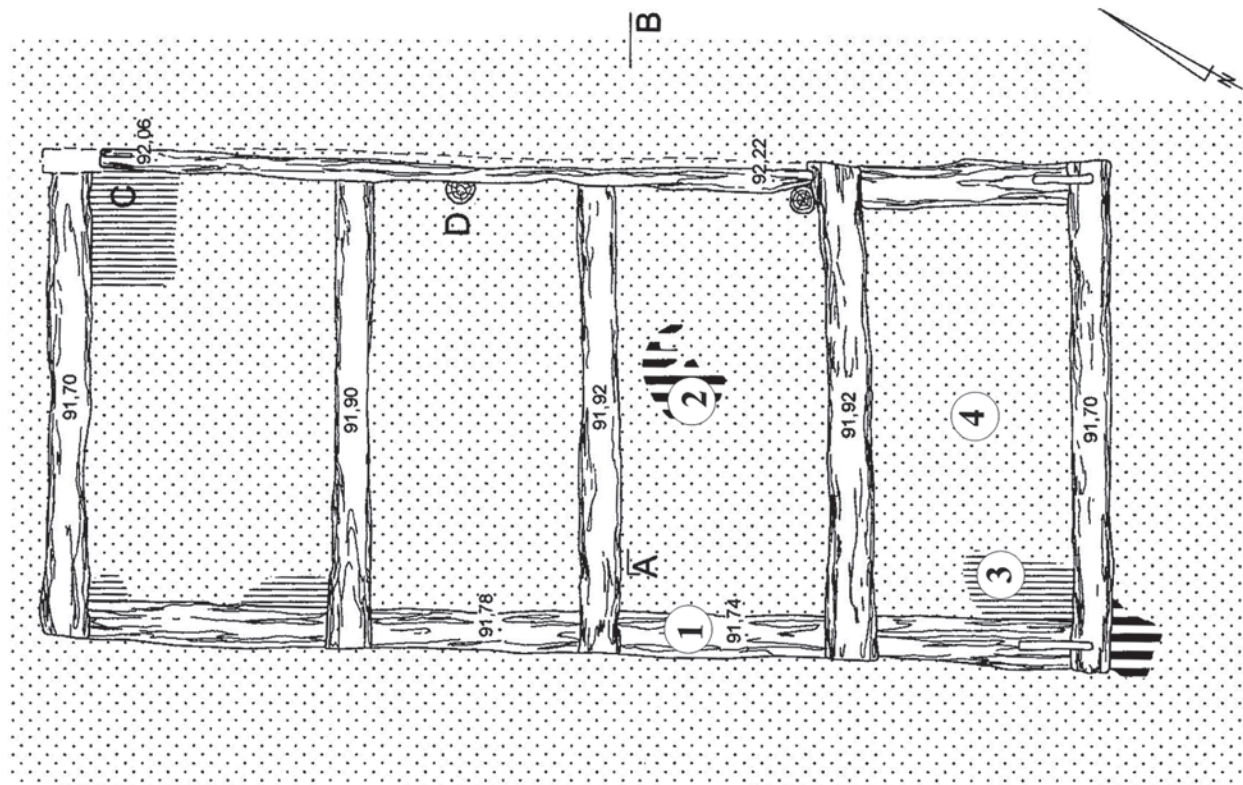
Fig. 15. Bolimów, site 9, loco
commune, łódzkie voivodeship.
A glass bottle from object 83

i górna partia zewnętrznej powierzchni brzuśca pokryta jest brunatno-zielonkawą polewą, a górna partia brzuśca także ornamentowana pasmem dookólnych żłobków. Ponadto w obiekcie nr 1 odkryto fragmenty garnka z taśmowatym uchwytem wykonanego z białej gliny i pokrytego całkowicie brązową polewą, fragment dna donicy z otworem oraz kamionkowe, grubościennie naczynie o cylindrycznym brzuścu. Do naczyń stołowych zaliczyć można fragmenty głębokich mis z cylindrycznie ukształtowanymi wylewami i kryzą pod wylewem oraz fragmenty płaskich talerzy pokrytych biało-zielonym szkliwem.

Wśród zabytków metalowych wyróżnia się mosiężne okucie hełmu typu *Pickelhaube* służące do mocowania paska. Pozostałe przedmioty to fragmenty żelaznej armatury budynku, różnego rodzaju gospodarskich okuć i misy (?).

Z wnętrza studni (obiekt 1A) pozyskano dziesięć fragmentów naczyń glinianych o charakterystyce zbliżonej do ceramiki z obiektu nr 1 oraz osiem fragmentów przedmiotów żelaznych o przeważnie nieokreślonym przeznaczeniu. Do zabytków wydzielonych należał fragment osetki wykonanej z ilastego łupku.

W obiekcie 83 odkryto ogółem 53 fragmentów toczonych naczyń glinianych, 18 fragmentów szklanych i 27 innych, przeważnie bliżej nieokreślonych zabytków.

Ryc. 17. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 48 – schron drewniano-ziemny. 1: drewno; 2: spalone drewno; 3: ciemnobrunatna próchnica; 4: żółty piasek

Fig. 17. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 48 – natural wooden shelter. 1: wood; 2: burnt wood; 3: dark brown humus; 4: yellow sand

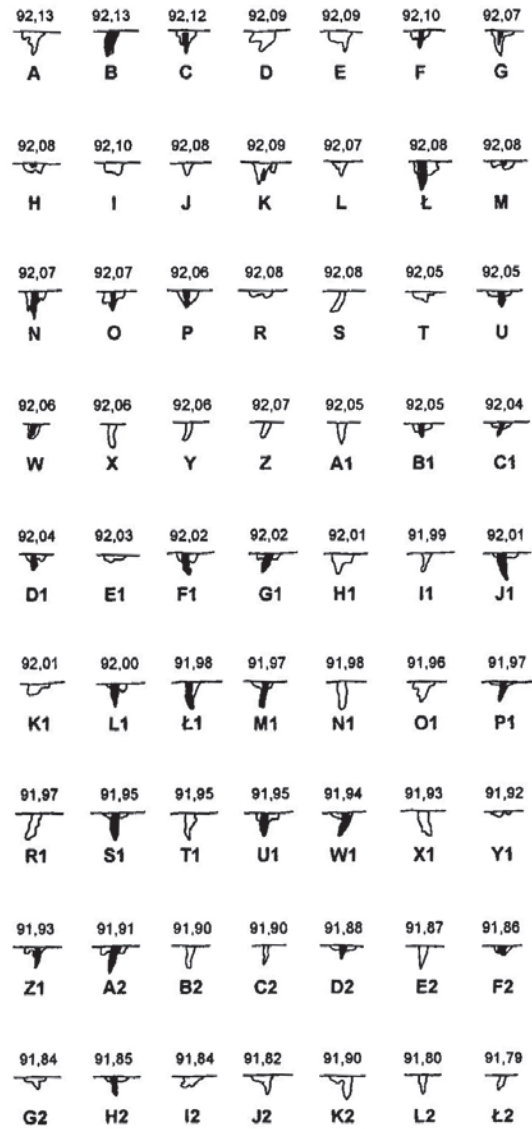
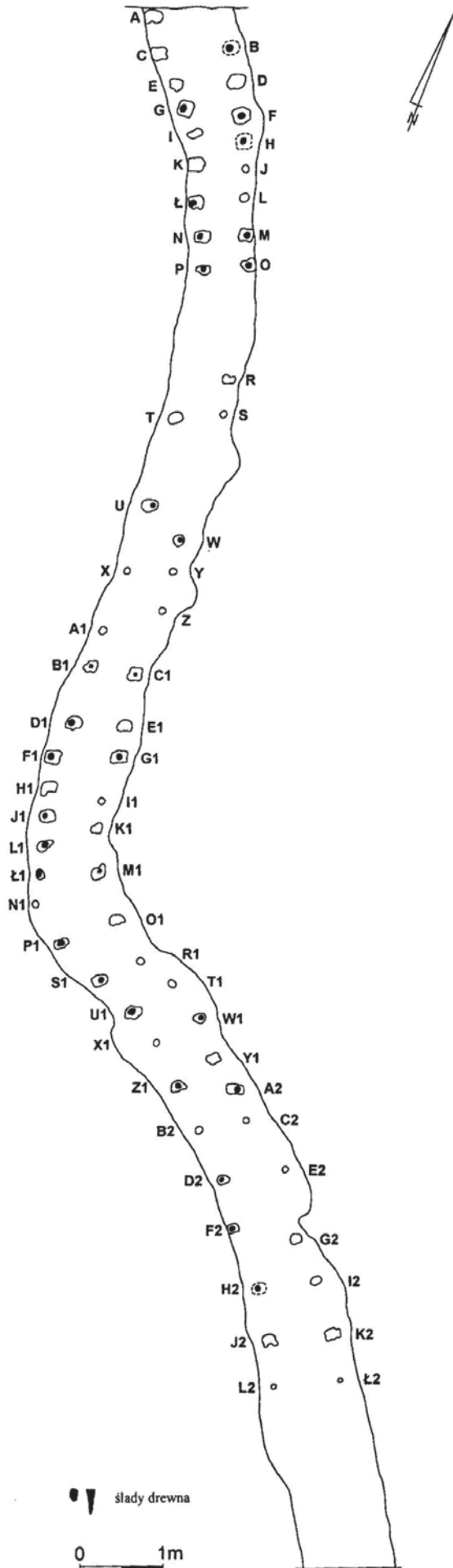
Charakterystyka ceramiki z tego obiektu była zbliżona do analogicznego materiału z obiektów 1 i 1B, przy czym była ona zdecydowanie bardziej rozdrobniona. Natomiast względnie bogaty i urozmaicony był zestaw naczyń szklanych. Należały do nich; fragmenty szyjek i dwie całe szyjki o pogrubionych krawędziach butelek z ciemnozielonego szkła, jedna szyjka z granatowego szkła, cztery fragmenty przydenne butelek z ciemnozielonego, półprzezroczystego szkła, w tym jedna od wina musującego, jedna cała butelka i jedna szyjka o bezculkowatym kształcie z białego, przezroczystego szkła, górna część butelki o długiej, smukłej szyjce, prawie cała, prostokątna butla z ciemnozielonego szkła i napisem: BORCHARDT & Co THORN (Ryc. 15). Do unikatowych zabytków należało 27 koralowych, bezculkowatych paciorków o średnicy od 3 do 8 mm i wysokości od 3 do 8 mm tworzących zapewne pierwotnie kobiecą ozdobę – naszyjnik.

Z obiektu 1B pozyskano ogółem 57 fragmentów toczonych naczyń glinianych i 12 fragmentów szklanych. Z obiektu 56 pochodzą cztery fragmenty nowożytnej ceramiki oraz dość dobrze datujący cały zespół fragment dna butli szklanej z napisem [20] w centrum i TARGÓWEK w otoku (Ryc. 16).

5. ŚLADY UMOCNIEŃ POLOWYCH I POBYTU WOJSK CESARSTWA NIEMIECKIEGO Z PRZEŁOMU 1914/1915 R.

5a. Ślady umocnień polowych.

Obiekt nr 48 to resztki drewnianej konstrukcji w formie prostokątnej skrzyni o szerokości 2,4 m i długości 4,8 m tkwiącej we wkopie o pierwotnej głębokości około 2 m. Skrzynię zbudowano z położonych na sobie sosnowych, nie okorowanych pni łączonych w narożnikach na zrąb i spajanych żelaznymi kotwami. Na poziomie przyziemia wewnątrz skrzyni przedzielone było trzema poprzecznymi ściankami na cztery komory; trzy o wewnętrznych wymiarach 0,9 × 1,9 m i jedną 1,1 × 1,9 m. Dwa słupy wzmacniające konstrukcję były wbite tuż przy wschodniej ścianie skrzyni. Nie stwierdzono śladów podłogi lub wzmocnienia podłoża (Ryc. 17). W wypełniku obiektu znajdowało się natomiast kilka dużych fragmentów smołowanej papy, pokrywającej najpewniej jego zadaszenie. W północnym profilu wkopu zawierającego tę konstrukcję widoczne były na wysokości około 0,5 m od dna ślady dochodzącego do niej innego wkopu. Nie udało się go rozpoznać ze względu na zalegający na jego stropie gliniany nasyp nieukończonyj autostrady. Sądzymy, że jest to końcowy odcinek innego dzieła fortyfikacyjnego odkrytego między południowym skrajem nasypu i wykopu. Stanowił go rów (obiekt 87) o uchwyconej długości 20 m i szerokości 40

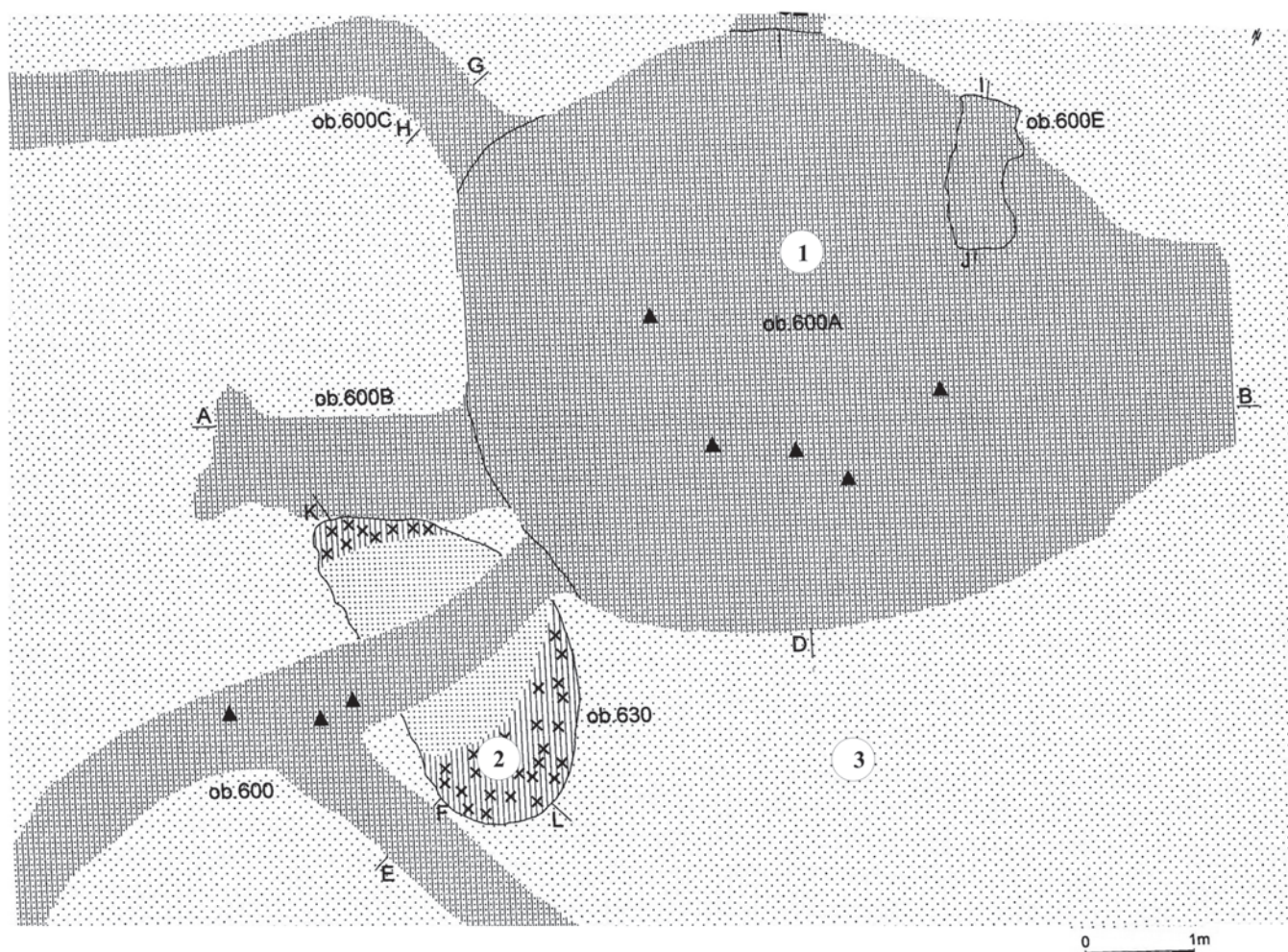
Ryc. 18. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekt 87 – fragment tranzei

Fig. 18. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Object 87 – a fragment of a trench

Ryc. 19. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Okucie hełmu typu Pickelhaube z obiektu 67

Fig. 19. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. The ferrule of a helmet of the Pickelhaube type from object 67

Ryc. 20. Bolimów, stan. 9, gm. loco, woj. łódzkie. Obiekty 600-600C – ślady bojowych umocnień z II wojny światowej.
1: ciemnoszary piasek; 2: jasnobrunatna próchnica z piaskiem; 3: żółty piasek – całec

Fig. 20. Bolimów, site 9, loco commune, łódzkie voivodeship. Objects 600-600C – traces of fortifications from World War II.
1: dark grey sand; 2: bright brown humus with sand; 3: yellow sand – undisturbed sand

– 50 cm biegnący z północy na południe, czyli wzdłuż skraju terasy. Jego obydwie ściany flankowane były rzędami 62 dołków postłupowych rozmieszczonych parami we względnie jednakowych odstępach (Ryc. 18). Była to najprawdopodobniej transzeja ze ścianami wzmocnianymi konstrukcją kotwiczoną drewnianymi palikami.

Podkreślić trzeba brak ruchomego materiału zabytkowego o charakterze *sensu stricto* militarnym wewnątrz tych obiektów. W obiekcie 87 wystąpiły jedynie nieliczne fragmenty naczyń glinianych.

5b. Inne obiekty o wojennej genezie

Na południowy-zachód od linii schron – transzeja odkryto inne, najprawdopodobniej związane z nimi obiekty. Należą do nich przede wszystkim wkopy nr 18 i 70 o wymiarach odpowiednio 250 × 340 i głębokości najmniej 40 cm oraz 10 × 20 i głębokości 0,5 m, połączonych rowem o szerokości około 30 cm i głębokości około 50 cm kontynuującym się w kierunku południowo-wschodnim

poza badany odcinek. W obiekcie nr 70 znaleziono bajonet wz. S-98 do karabinu Mauser wz. 98 (Królikiewicz 1997, 268-274) i fragment skórzanej portmonetki z monetą o nominale 1/24 talara Fryderyka Wilhelma II z 1782 roku. Z obiektu nr 18 pozyskano kilka fragmentów naczyń glinianych i szklanych, między innymi, prostopadłościenną szklaną butelkę z napisem 100 na dnie.

Z zespołem tym sąsiadowały inne doły – wkopy. W obiekcie nr 57 odkryto pozostałości paleniska z resztkami kości domowego ptactwa, resztki skórzanego obuwia i skórzanej portmonetki z ośmioma monetami Cesarstwa Niemieckiego z lat 1891-1914. W stropie wypełniska obiektu nr 67 znajdowało się mosiężne okucie hełmu typu *Pickelhaube* noszonego przez żołnierzy pruskich liniowych pułków piechoty (Ryc. 19), fragment stołowego noża oraz szklana butelka. W obiekcie tym znaleziono również naboje karabinowe i bliżej niezidentyfikowane elementy uzbrojenia, wobec czego zrezygnowano z jego całkowitej eksploracji i skorzystano z interwencji saperskiej.

W sąsiadującej z nim jamie nr 68 znaleziono także fragmenty naczyń szklanych i glinianych. Z kolei w obiekcie 54 odkryto poza dwoma fragmentami naczyń także łyżkę żelazną. W obiekcie nr 63 znajdowała się żelazna podkówka wojskowego buta, a w humusie zalegającym w pobliżu tych obiektów także trzy guziki mundurowe armii cesarsko-niemieckiej.

Pozostałości konstrukcji drewnianych (obiekty 48 i 87) oraz innych opisanych w tym rozdziale obiektów stanowią najprawdopodobniej ślady inżynierskiej działalności i pobytu w tym miejscu, między końcem 1914 r. a początkiem lutego 1915 r., żołnierzy armii niemieckiej. Ponieważ linia frontu przebiegała wówczas na wschód od koryta Rawki, w okolicach Humina, sądzić można, że umocnienia te wykorzystywano głównie do czynności zaopatrzeniowo-regeneracyjnych organizowanych na zapleczu frontu.

6. ŚLADY UMOCNIEŃ BOJOWYCH Z OKRESU II WOJNY ŚWIATOWEJ

W zachodniej części stanowiska 61 natrafiono na zespół obiektów stanowiących resztki połowych umocnień bojowych z okresu II wojny światowej, prawdopodobnie z przełomu 1944 i 1945 roku. Była to działobitnia niemieckiej artylerii (obiekt 600A) zachowana w postaci kolistej wkopu o średnicy około 7 m i głębokości 0,5 m od poziomu identyfikacji wraz z dochodzącymi do niej rowami łącznikowymi i obserwacyjnymi (obiekty: 600, 600B-D, Ryc. 20). W trakcie eksploracji wydobyto z niego – w znacznej mierze z udziałem patroli saperskich – kilkanaście łusek i nie wystrzelonych pocisków armatnich oraz jedną uzbrojoną wyrzutnię pocisków przeciwpancernych typu *Panzerfaust*. Niedaleko wykopu znajdowały się resztki magazynu amunicyjnego związanego z tą działobitnią. Został on unieszkodliwiony w latach 60. XX w. Prawdopodobnie zabrano także wtedy resztki działa z byłego stanowiska ogniowego. Ponadto w sąsiadującym z terenem badań gospodarstwie przechowywano drewnianą skrzynię z napisem „7,62 cm Sorg. Patr. 39/2 kl. A:Z.23 Gew [?] KL. IV”

Być może z tym okresem łączyć można także obiekt nr 17. Stanowił go rozległy prostopadłościenny wkop o szerokości 10 m, długości minimum 20 m i głębokości do 2 m usytuowany w obrębie stanowiska 62. Nie został do końca rozpoznany, gdyż częściowo pokryty był nie zdjętym nasypem drogowym. Według relacji miejscowej ludności było to stanowisko ogniowe niemieckiego czołgu broniącego dostępu do znajdującej się na zachód od niego działobitni.

7. POZOSTAŁY MATERIAŁ ZABYTKOWY

Poza materiałem zabytkowym w obiektach, z resztek humusu zalegającego na stanowiskach 61 i 62 pozyskano 1.573 fragmentów głównie nowożytniej ceramiki, fragmenty naczyń szklanych i kafli piecowych, półtorak koronny z 1624 r., kopiejkę rosyjską z 1863 r., 99 przedmiotów żelaznych, w tym podkowę oraz fragmenty kości zwierzęcych.

Na uwagę zasługują także zabytek pozyskany dzięki nadzorowi saperskiemu z resztek próchnicy w zachodniej części stanowiska 61. Jest to tzw. tarcza Amazonek, czyli fragment odznaki mundurowej wojska polskiego – mosiężnego „orzelka” do furazerki, wz. 1922 (Wielecki 1995, 70; ryc. 133:3). Dokumentuje on obecność w tych okolicach żołnierzy polskich najprawdopodobniej w czasie kampanii wrześniowej 1939 roku.

■ PODSUMOWANIE

Najstarsze ślady osadnictwa na badanym obszarze związane są z obiektami kultury trzcinieckiej. Nad niewielkim zbiornikiem wodnym powstało w II – III okresie epoki brązu obozowisko złożone z lekkich konstrukcji naziemnych (szałasów) służących do tymczasowego zamieszkania i towarzyszących im jam do przechowywania żywności. Obozowisko to trwało prawdopodobnie nie dłużej niż jeden do dwóch sezonów. Nieco później, być może u schyłku epoki brązu lub w okresie halsztackim teren ten znajdował się w strefie zasiedlenia społeczności kultury łużyckiej. Brakuje konkretnych śladów osady w miejscu badań, lecz względnie duża ilość odkrytego tam ruchomego materiału zabytkowego, wskazuje, że znajdowała się ona w jego bliskim sąsiedztwie. Natomiast z okresu kultury przeworskiej i wczesnego średniowiecza pochodzi jedynie nikły i rozproszony materiał. Najprawdopodobniej teren ten był wówczas porośnięty lasem.

Kolejna faza trwałego osadnictwa zaczyna się na przełomie XVI/XVII stulecia i łączy się najprawdopodobniej z funkcjonowaniem brodu na Rawce. Pod koniec XIX w. powstaje w jego pobliżu gospodarstwo złożone z domu, w którym znajdował się piec z kominiem, studni z kamienną cembrowiną oraz kilku dołów śmietnikowych. Na zachód od zagrody przebiegała droga do Bolimowa, a na wytrzebionym wcześniej fragmencie Puszczy Bolimowskiej rozciągały się grunty orne. Zespół ten funkcjonował od 2 połowy/końca XIX do 1 połowy (lata 20.?) XX wieku.

Na przełomie 1914/1915 r. oraz w 1944 r. teren ten stanowił pola bitew I i II wojny światowej. Pozostały po nich m.in. pozostałości ziemnych i drewniano-ziemnych umocnień połowych. Stanowiły one obiekty nietypowe

dla badań archeologicznych. Ich eksploracja połączona była z pewnym ryzykiem dla pracowników i mogła być realizowana tylko w ścisłej współpracy z nadzorem saperskim. Czynniki te komplikowały organizację i zwalniały tempo prac. Nie zawsze można było też zastosować standardowe techniki eksploracyjne ze względu na zasięg, kształt i układ tych obiektów. Dwudziestowieczne

polowe fortyfikacje nie stanowiły do tej pory przedmiotu zainteresowań archeologów, choć pod każdym względem są one obiektami równorzędnymi z innymi dziełami militarnej architektury i ogólnie rzecz biorąc stanowiskami archeologicznymi. Sprawa ta wymaga głębszej refleksji metodologicznej.

Bibliografia

- Czopek S., Poradyło W. 2008. *Warzyce, pow. Jasło, stan. 17. Osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. Rzeszów.
- Dudak W., Herman R., Kurasiński T. 2002. Osada kultury łużyckiej z przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego. W: J. Maik (red.) (= *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe IAI PAN, zeszyt 1*). Łódź, 44-54.
- Gardawski A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne* 5, 7-189.
- Gąsior M. 1975. Kultura trzciniecka w Polsce środkowej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna* 22, 101-121.
- Jadczykowa I. 1986. Wczesnolateńskie cmentarzysko kultury łużyckiej na stanowisku 1 w Piaskach Bankowych, województwo skierniewickie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna* 33, 207-241.
- Jadczykowa I. 2001. Późne stadia rozwoju kultury łużyckiej w Polsce środkowej (na podstawie wybranych stanowisk). *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna* 41, 81-134.
- Królikiewicz T. 1997. *Bagnety*. Warszawa.
- Marchelak I., Tyszler L. 2003. Osada kultury łużyckiej z epoki brązu i okresu halsztackiego. W: Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 6-7 w Kowalewiczach, pow. Zgierz, woj. łódzkie (trasa autostrady A-2), (= *Via Archaeologica Lodzianensis 1*). Łódź, 25-337.
- Miśkiewicz J. 1978. Kultura trzciniecka. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich 2. Wczesna epoka brązu*. Wrocław, 173-196.
- Stanisławski A., Wojnicki T. 2008. Osada ludności kultury łużyckiej na wielokulturowym stanowisku Zakrzów 41, powiat Krapkowie. W: B. Gediga (red.), *Badania na autostradzie A4 5. Osada ludności kultury łużyckiej w Zakrzowie, powiat Krapkowie, stanowisko 41*, (= *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 7*). Wrocław, 7-147.
- Tyszler L., Marchelak I. 2006. Osada kultury łużyckiej z IV-V okresu epoki brązu i okresu halsztackiego w Kowalewiczach, stanowisko 6-7, pow. Zgierz, woj. łódzkie. W: W. Bajer (red.), *Z badań nad osadnictwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*. Kraków, 87-107.
- Wiklak H. 1961. Stanowisko kultury trzcinieckiej w Windudze, pow. Piotrków Trybunalski. *Wiadomości Archeologiczne* 27, 398.
- Wiklak H. 1972. Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna* 19, 15-138.
- Wielecki H. 1995. *Polski mundur wojskowy 1918-1939*. Warszawa.
- Ząbkiewicz-Koszańska H.A. 1972. Cmentarzyska kultury łużyckiej i przeworskiej na st. 1 w Chojnem w pow. sieradzkim. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna* 19, 173-270.

Summary

Piotr Świątkiewicz

Results of the archaeological excavations conducted in seasons 2005-2007 in Bolimów on site 9, Skierniewice county, łódzkie voivodeship

The oldest traces of settlements in the studied area are connected with objects of the Trzciniec culture. During the II-III period of the Bronze Age, a camp composed of light ground constructions (huts) used as temporary housing, and adjacent holes for storing food, was established by the small body of water. The camp most likely lasted no more than one or two

seasons. A short time later, perhaps at the close of the Bronze Age, or during the Hallstatt period, this area was one of the settling grounds of Lusatian culture peoples. Specific traces of the settlement at the research site are missing, but a relatively high amount of recovered movable monumental material is evidence of its proximity. After these two episodes, human settlers, perhaps due to changes of natural environment conditions, withdrew from the area of interest for many centuries.

Subsequent traces of human presence date back to the 16th-17th c. and are probably related to the use of the nearby ford on the Rawka River. It is very likely that in its vicinity,

at the turn of the 19th and the 20th centuries, a farmstead was established, where to a field track from Bolimów led. Earlier, a part of the Bolimów Forest, which covered this region, was felled and used as farming ground. This settlement probably existed only until the early 1930's. Meantime, during 1914-1915, this area was used by the German Army for conducting front-line activities. The second time the advantageous defensive situation of this area was used was towards the end of World War II.

The excavation research at site 9-9a in Bolimów confirmed its characteristics specified during surface examinations and probing only to a limited extent. The Lusatian culture settlement is modest, while the medieval one is minimal, and

represented solely within site 61. Significant new elements in the cultural and historical landscape consist of objects with Trzciniec culture material, the remains of the farmstead including the homestead with a well from the first half of the 20th century, and fragments of ground fortifications from 1914 and 1944. The latter were untypical objects for archaeological research, the exploration of which was connected with a certain risk for workers and could be conducted only in strict cooperation with the supervision of an engineer. Until now, twentieth century field fortifications have not been an object of interest for archaeologists, even though, in every aspect, they are equal to other works of military architecture, and, generally speaking, they are archaeological sites too.

■